

کثرت یا وحدت وجود

حسین عشاقی

شناسنامه پژوهشی

■ عنوان نهایی: کثرت یا وحدت وجود

(گفتگوی فلسفی بین غلامرضا فاضل و حسین عشاقی)

■ پژوهشگر: حکیم حسین عشاقی

■ گروه علمی: فلسفه

■ محقق: حسین عشاقی

■ ارزیابان علمی: آقایان عسکری سلیمانی امیری و سید محمد انتظام

■ موضوع اصلی: فلسفه

■ موضوع فرعی: فلسفه اسلامی

پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی
سازمان انتشارات

کثرت یا وحدت وجود

حسین عشاقی

ناشر: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

چاپ اول: ۱۳۹۴

شمارگان: ۳۰۰

قیمت: ۴۰۰۰۰ تومان

طراح جلد: مهدی جعفری

چاپ و صحافی: هنگام

سرشناسه: عشاقی، حسین، ۱۳۳۴-.

عنوان و نام پدیدآور: کثرت یا وحدت وجود/ حسین عشاقی.

مشخصات نشر: تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۴.

مشخصات ظاهری: ۵۹۹ص.

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۱۰۸-۳۰۹-۹

وضعیت فهرست‌نویسی: فیبای مختصر.

یادداشت: فهرست‌نویسی کامل این اثر در سایت کتابخانه ملی قابل دسترسی است.

یادداشت: کتابنامه.

شناسه افزوده: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

شماره کتابشناسی ملی: ۳۸۴۹۰۷۳

تقاطع بزرگراه شهید مدرس و خیابان شهید بهشتی، پلاک ۵۶

تلفن: ۸۸۵۰۳۳۴۱ - ۸۸۵۰۵۴۰۲

www.poiict.ir

همه حقوق محفوظ است

فهرست

پیشگفتار.....	۲۳
مقدمه.....	۲۷
الف) درباره کتاب و ساختار آن.....	۲۷
ب) اهمیت و ضرورت پرداختن به بحث وحدت یا کثرت وجود.....	۳۰
ج) هدف و روش در این تحقیق.....	۳۱
د) تعریف مسئله و سؤالات مربوط به آن.....	۳۱
ه) فرضیه‌های تحقیق.....	۳۲
و) نوآوری‌های تحقیق.....	۳۲
ز) پیشینه بحث وحدت و کثرت وجود و بیان دیدگاه‌ها.....	۳۳
۱. وحدت یا کثرت وجود.....	۳۴
۱-۱. بیان دیدگاه‌ها درباره وحدت و کثرت وجود.....	۳۴
۱-۱-۱. دیدگاه فیلسوفان مشائی.....	۳۴
۱-۱-۲. دیدگاه فیلسوفان اشراقی.....	۳۶
۱-۱-۳. دیدگاه فیلسوفان حکمت متعالیه صدرایی.....	۳۹
۱-۱-۴. دیدگاه عرفا.....	۴۳
۱-۱-۵. تطورات وحدت‌گرایی و کثرت‌گرایی در «وجود».....	۴۳
۱-۲. نقد دیدگاه‌های کثرت‌گرایانه در «وجود».....	۴۵

- ۱-۲-۱. نقد دیدگاه فیلسوفان مشائی..... ۴۵
- ۱-۲-۲. نقد دیدگاه فیلسوفان اشراقی..... ۴۸
- ۱-۲-۳. نقد دیدگاه فیلسوفان حکمت متعالیه صدرایی..... ۵۰
۲. نقد تشکیک غیرتفاضلی حقیقت «وجود»..... ۵۹
۲. تجلیات الهی در نظام هستی..... ۶۳
- ۲-۱. نفی هرگونه کثرت در حقیقت «وجود»..... ۶۳
- ۲-۱-۱. ادله عقلی نفی هرگونه کثرت در حقیقت «وجود»..... ۶۳
- ۲-۱-۲. کثرت تجلیات «وجود» در عین نفی هرگونه کثرت در حقیقت «وجود»..... ۶۷
- ۲-۲. انجای کلی تجلیات در نظام هستی..... ۶۸
- ۲-۱-۱. تجلیات اسمائی در نظام هستی..... ۶۹
- ۲-۲-۲. تجلیات خلقی در نظام هستی..... ۷۴

تمهید: مفهوم‌شناسی «وحدت وجود»..... ۷۷

- گفتار اول: تفسیرهای پانزده‌گانه «وحدت وجود»..... ۷۹
۱. وحدت طبیعت وجود و کثرت افراد..... ۷۹
۲. مساوقت وجود با وحدت..... ۸۰
۳. استیعاب وجود خداوند تعالی در همه اشیا..... ۸۰
۴. وحدت وجود عالم ماده..... ۸۱
۵. وحدت «وجود کامل»..... ۸۲
۶. وحدت موجود قائم بالذات..... ۸۳
۷. وحدت وجود با بیان سعدی..... ۸۳
۸. وحدت در مقام شهود..... ۸۴
۹. وحدت حقیقت «وجود» و کثرت رقائق..... ۸۵
۱۰. وحدت وجود مستقل و کثرت وجودات رابط..... ۸۶
۱۱. وحدت و اصالت وجود حق و اصالت ماهیت در ماسوی..... ۸۶

۱۲. وحدت وجود ظلّی صادر اول ۸۷
۱۳. وحدت وجود و کثرت مظاهر ۸۷
۱۴. توهم کثرت ۸۸
۱۵. همه‌خدانگاری یا پانتئیزم ۸۹
- گفتار دوم: بیان تفاوت‌ها بین برخی تفسیرهای مهم ۹۰
- الف) فرق بین تفسیر نهم و سیزدهم ۹۰
- ب) تفاوت دیدگاه صدرالمতألهین با دیدگاه عرفا در وحدت وجود ۹۰

بخش اول: برهان اول وحدت شخصی وجود بر مبنای عدم ناپذیری

- وجود ۹۷
- فصل اول: تقریر برهان ۹۹
- مبحث اول: تبیین ارای تبس ۱۰۰
- گفتار اول: تفسیر تعبیر «من است هی» در صغرا ۱۰۰
- گفتار دوم: اثبات صغرا بر مبنای عدم معدوم بودن «وجود» با تناقض یا انقلاب ۱۰۱
- مبحث دوم: نتیجه قیاس و تفاوت دیدگاه‌ها ۱۰۳
- تفاوت مراتب وجود با مراتب ظهور ۱۰۵
- گفتار اول: مشابهت کثرت ظهورات وجود در عین یگانگی حو وجهه با کثرت صفات ذاتیه حق در عین یکی بودن وجود و مرتبه آن ۱۰۶
- گفتار دوم: مشابهت کثرت ظهورات وجود در عین یگانگی خود و بود ۱۰۷
- محقق در یک صفت ذاتی یگانه ۱۰۸
- خلاصه مباحث فصل ۱۱۲
- فصل دوم: اشکال‌های ناقد به برهان اول و پاسخ به آنها ۱۱۵
- مبحث اول: اشکالات ناقد به برهان اول ۱۱۵
- گفتار اول: اشکالات ناشی از خلط در مبادی تصویری و تصدیقی برهان ۱۱۵
- الف) انواع حیثیات ۱۱۵

- ۱۱۶..... (ب) معانی حقیقت «وجود»
- ۱۱۶..... (ج) معنای قبول وجود
- ۱۱۶..... ۱. قبول خارجی و عینی
- ۱۱۷..... ۲. قبول تحلیلی
- ۱۱۷..... (د) قانون «القابل لابد و أن يجتمع مع المقبول»
- ۱۱۷..... (ه) بدیهی نبودن قضیه «وجود موجود است»
- ۱۱۸..... گفتار دوم: اشکالات ناقد به کبرا
- ۱۱۸..... (ن) اشکال بر کبرا به نادرستی وجوب «وجود»
- ب) بی فایده بودن وجوب ذاتی وجود بدون حیث تقیدی و تعلیلی، برای اثبات
- ۱۱۹..... وحدت وجود
- گفتار سوم: اشکالات ناقد به صفرا (عدم لزوم تناقض و انقلاب، با تحلیلی بودن
- ۱۲۰..... قبول)
- مبحث دوم: پاسخ به اشکالات ناقد به برهان اول و دفاعیات ایشان از آنها. ۱۲۱
- ۱۲۱..... گفتار اول: پاسخ به اشکالات ناقد
- الف) مصادره بودن اشکال بر برهان با تکیه بر انقسام وجود به وجود امکانی و
- ۱۲۱..... وجود واجب
- ب) پاسخ به توهم زوال وصف عنوانی موضوع هنگام حمل «معدوم» بر آن... ۱۲۲
- ۱۲۲..... اشکال اول:
- ۱۲۲..... اشکال دوم:
- ۱۲۳..... اشکال سوم:
- ۱۲۴..... اشکال چهارم:
- ۱۲۴..... اشکال پنجم:
- ۱۲۵..... اشکال ششم:
- ۱۲۷..... اشکال هفتم:
- ۱۲۸..... گفتار دوم: پاسخ ناقد به اشکال‌های هفت گانه عدم‌پذیری وجود
- الف) پاسخ اجمالی ناقد با تفسیر گزاره «وجود، معدوم است»... ۱۲۸

۱. اصلی بودن، ذات موضوع و عنوان مشیربودن وصف عنوانی آن در موضوع گزاره..... ۱۲۸
۲. تفسیر گزاره «وجود الف»، معدوم است..... ۱۲۹
- نقل عبارت شفاء در تأیید بقاء وصف عنوانی موضوع همراه با محمول... ۱۳۰
۳. موجودنبودن طبیعت «وجود» مستقل از افرادش..... ۱۳۱
۴. سالبه بودن امثال گزاره «زید، معدوم است» با ذکر استدلال آن... ۱۳۳
- ب) پاسخ تفصیلی ناقد به اشکال های هفت گانه عدم پذیری وجود..... ۱۳۵
- معنای گزاره «وجود الف»، معدوم است..... ۱۳۵
- تناقض در مصادیق مفروض الوجود گزاره های حقیقه..... ۱۴۶
۲. سی، صف عنوانی موضوع در مصادیق مفروض الوجود موضوع گزاره حقیقه..... ۱۴۷
- گفتار سوم: تحکیم شکالات عدم پذیری «وجود امکانی»..... ۱۴۹
- الف) فرق گزاره های عر و گزاره های، فیلسوفانه..... ۱۴۹
- ب) شرایط انتاج در قیاس های و غیربرهانی..... ۱۴۹
- ج) اشکالات زوال وصف عنوانی موضوع ه گام حمل معدوم بر آن..... ۱۵۱
۱. منافات زوال وصف عنوانی «وجود» با حقیقه عامه بودن گزاره های فلسفی..... ۱۵۱
۲. ملازمت زوال وصف عنوانی «وجود» با درستی گزاره های باطل.. ۱۵۲
- ۲-۱. بطلان تفسیر وصف عنوانی موضوع با گزاره شرعی..... ۱۵۲
- ۲-۲. بطلان هر گزاره سالبه حملی کلی با تفسیر شرعی بودن وصف عنوانی موضوع..... ۱۵۳
- ۲-۳. حمل «شدن» بر «وجود»..... ۱۵۳
۳. ملازمت زوال وصف عنوانی «وجود» با بطلان ادعای اصلی ناقد..... ۱۵۵
۴. ملازمت زوال وصف عنوانی «وجود» با تناقض یا بطلان ادعای اصلی ناقد..... ۱۵۶
۵. ملازمت زوال وصف عنوانی «وجود» با موجودیت محالات..... ۱۵۷

- ۶ ملازمت زوال وصف عنوانی «وجود» با عدم انتاج شکل اول ۱۵۷
۷. منافات زوال وصف عنوانی «وجود» با اشتراط وحدت موضوع در تناقض ۱۵۸
۸. ملازمت زوال وصف عنوانی «وجود» با ثبوت آن ۱۵۹
۹. منافات زوال وصف عنوانی «وجود» با معلولیت وجودات امکانی .. ۱۶۰
- گفتار چهارم: دفاع مجدد ناقد از نظریه زوال وصف عنوانی «وجود» هنگام حمل معدوم بر آن ۱۶۱
- الف) مقدمات لازم برای دفاع ۱۶۱
۱. انقسام قضیه به محصله و معدوله ۱۶۱
 ۲. فرق سالبه محصله‌المحمول با موجبه معدوله‌المحمول ۱۶۱
 ۳. انقسام قضیه حملیه به هلیه بسیط و هلیه مرکبه ۱۶۱
 ۴. عدم «یا» معدوله‌المحمول در هلیه بسیطه ۱۶۱
 ۵. انقسام قضیه به مستقیمه و محرفه ۱۶۲
 ۶. عرفیه عامه‌بودن مقدمه برهان در مقدمات موجبه ۱۶۲
 ۷. شرط‌بودن وحدت موضوع نه «تاء آن» در تناقض ۱۶۳
 ۸. محوربودن وجود در غیبت و معلولیت نه عدم ۱۶۳
 ۹. انقسام هلیه بسیطه به دو قسم ۱۶۳
- ب) پاسخ ناقد به اشکالات نظریه زوال وصف عنوانی «وجود» هنگام حمل معدوم بر آن ۱۶۳
۱. پاسخ به اشکال اول ۱۶۴
 ۲. پاسخ اشکال دوم ۱۶۴
 ۳. پاسخ اشکال سوم ۱۶۴
 ۴. پاسخ اشکال چهارم ۱۶۵
 ۵. پاسخ اشکال پنجم ۱۶۶
- معنای وحدت موضوع در تناقض دو گزاره ۱۶۶
۶. پاسخ اشکال ششم ۱۶۸

۱۶۸.....	۷. پاسخ اشکال هفتم.....
۱۶۹.....	۸. پاسخ اشکال هشتم.....
۱۶۹.....	۹. پاسخ اشکال نهم.....
۱۷۲.....	(ج) پاسخ ناقد به شش اشکال عدم‌پذیری وجود با زوال وصف عنوانی.....
۱۷۲.....	۱. عکس مستوی‌نداشتن گزاره «برخی وجودها، معدومند».....
۱۷۳.....	۲. مفاد گزاره‌های سالبه بسیطه.....
۱۷۴.....	۳. محوری‌بودن وجود در علیت و معلولیت.....
۱۷۵.....	۳-۱. تفسیر اقتضای عدم‌داشتن محالات در عین عدم تحقق علیت و معلولیت در معدومات.....
۱۷۵.....	۳-۲. معنای ایجاد.....
۱۷۸.....	۴. هابسی صوری سالبه بسیطه به انتفاء موضوع نه به انتفاء محمول.....
۱۷۸.....	مبحث سوم: تحکیم اشکالات عدم‌پذیری وجود.....
۱۷۹.....	گفتار اول: مثبت‌بودن در نکته در کلام ناقد.....
۱۷۹.....	الف) ناسازگاری «معلولیت» و «مابیت».....
۱۷۹.....	۱. برهان اول.....
۱۸۰.....	۲. برهان دوم.....
۱۸۲.....	۳. برهان سوم.....
۱۸۴.....	(ب) عرفیه عامه‌بودن گزاره موجبه برهانی.....
۱۸۶.....	گفتار دوم: اشکالات مقدمات ناقد در تأیید عدم‌پذیری وجود.....
۱۸۶.....	الف) انعقاد گزاره معدوله از سالبه بسیطه.....
۱۸۷.....	(ب) ملاک گزاره سالبه.....
۱۸۸.....	(ج) وابسته‌نبودن صدق قضیه حقیقه به وجود موضوع.....
۱۸۹.....	(د) نقد عدم اشتراط بقاء موضوع در تناقض.....
۱۹۰.....	(ه) استدلال بر موجه‌نبودن گزاره «زید، معدوم است».....
۱۹۱.....	خلاصه مباحث فصل.....

بخش دوم: برهان دوم وحدت شخصی وجود بر مبنای عدم معلولیت

«وجود» ۱۹۳

فصل اول: تقریر برهان صائن الدین بر وحدت وجود ۱۹۵

مبحث اول: تبیین صغرای برهان ۱۹۵

گفتار اول: موجودیت «وجود مطلق» ۱۹۶

الف) نکات مقدماتی لازم در تقریر موجودیت «وجود مطلق» ۱۹۷

۱. مراد از «وجود مطلق» یا تفسیر کلمه مطلق ۱۹۷

۲. برهان بر موجه بودن گزاره «الف، معدوم است» ۱۹۷

۳. متناقض بودن گزاره «وجود، معدوم است» گرچه سالبه باشد ۱۹۸

ملازمت اعتبار وحدت زمان در تناقض، با بقاء وصف عنوانی موضوع ۲۰۰

ب) براین موجودیت وجود مطلق ۲۰۱

۱. برهان اول ۲۰۱

۲. برهان سوم ۲۰۱

گفتار دوم: عدم معلولیت وجود مطلق ۲۰۲

الف) برهان اول ۲۰۲

ب) برهان دوم ۲۰۴

ج) برهان سوم ۲۰۵

د) برهان چهارم ۲۰۵

گفتار سوم: بساطت وجود مطلق ۲۰۵

مبحث دوم: تبیین کبرای برهان ۲۰۶

گفتار اول: بداهت وجوب وجود «موجود بسیط غیر معلول» ۲۰۶

الف) انحلال تقابلات مراتب نازل، در مراتب بالا ۲۰۷

ب) وجودی بودن ظهورات متعدد وجود ۲۰۸

گفتار دوم: توجیه امکان کثرت تجلیات وجود با وحدت خود وجود ۲۰۸

خلاصه مباحث فصل ۲۱۰

فصل دوم: اشکال‌های ناقد به برهان دوم وحدت شخصی وجود بر

مبنای عدم معلولیت «وجود» ۲۱۱

مبحث اول: گفتارهای مقدماتی ناقد ۲۱۱

گفتار اول: تفاوت فرد و کلی ۲۱۱

گفتار دوم: موجودیت کلی طبیعی به وجود افرادش ۲۱۱

الف) دلیل اول بر عدم استقلال وجود کلی از وجود فرد ۲۱۲

ب) دلیل دوم بر عدم استقلال وجود کلی از وجود فرد ۲۱۲

مبحث دوم: اشکالات ناقد به برهان صائن‌الدین و مقدمات آن ۲۱۳

۱. ستار اول: عدم برهان موجودیت «وجود مطلق» ۲۱۳

الف) نقد دلیل اول بر موجودیت «وجود مطلق» ۲۱۵

ب) نقد دلیل دوم: موجودیت «وجود مطلق» ۲۱۵

گفتار دوم: نقد ۱. عدم معلولیت وجود ۲۱۸

الف) نقد دلیل اول ۲۱۸

ب) نقد دلیل دوم ۲۱۸

ج) نقد دلیل سوم ۲۲۰

د) نقد دلیل چهارم ۲۲۰

۱. مجازی بودن یا حقیقی بودن علیت ۲۲۱

۲. ادامه نقد دلیل چهارم ۲۲۲

گفتار سوم: نقد برهان بساطت وجود مطلق ۲۲۶

فرق بین طبیعت لاشروط و طبیعت بشرط شیء ۲۲۷

گفتار چهارم: اشکال ناقد به برهان صائن‌الدین با معارضه استحاله وحدت وجود ۲۲۸

نقد دلیل موجه بودن گزاره «الف، معدوم است» ۲۳۲

خلاصه مباحث فصل ۲۳۲

بخش سوم: وحدت وجود و ارتباط آن با نحوه وجود کلی در خارج .. ۲۳۵

فصل اول: استقلال طبیعت کلی از افراد ۲۳۷

- مبحث اول: پاسخ به ادله ناقد بر عدم استقلال طبیعت کلی از افراد..... ۲۳۷
- گفتار اول: مصادره‌بودن هر دو دلیل ناقد بر عدم استقلال طبیعت «وجود» از افراد..... ۲۳۷
- گفتار دوم: ابطال دلیل ناقد بر عدم استقلال، به ملازمت آن، با انقسام به متناقضین..... ۲۳۸
- (الف) امتناع انقسام کلی به دو طرف نقیض به سبب لزوم تناقض..... ۲۳۹
- (ب) ابطال انقسام طبیعت «وجود» به ضروری‌الوجود و لازمی‌الوجود، به سبب لزوم تناقض..... ۲۴۲
- گفتار سوم: رد ملازمت استقلال طبیعت «وجود» با ارتفاع نقیضین، با منع لزوم..... ۲۴۳
- مساوات «خدای قادر» با «خدا»، یا اخصیت آن؟..... ۲۴۴
- مبحث دوم: استدلال بر بطلان تحقق طبیعت متحد با فرد و عدم تحقق آن استقلال..... ۲۴۵
- گفتار پنجم: بطلان غنیت وجود کلی طبیعی با فردش به عینیت محضه..... ۲۴۶
- (الف) انوینیت..... ۲۴۶
- (ب) براهین عدم عینیت کلی و افرادش به عینیت محضه..... ۲۴۷
۱. دلیل اول..... ۲۴۷
۲. دلیل دوم..... ۲۴۸
- مبحث دوم: تأیید استقلال طبیعت کلی از افرادش با کلام ابن‌سینا در اشارات..... ۲۴۹
- گفتار اول: تبیین کلام ابن‌سینا در استقلال کلی از افرادش..... ۲۴۹
- گفتار دوم: نقد استدلال ناقد بر امتناع وحدت شخصیه، بر مبنای سخن ابن‌سینا در وجود کلی..... ۲۵۱
- (الف) اشکال اول..... ۲۵۱
- (ب) اشکال دوم..... ۲۵۱
- (ج) اشکال سوم..... ۲۵۲
- گفتار سوم: استدلال بر نامعلولیت کلی طبیعی «وجود» با تکیه بر نامعلولیت اعدام..... ۲۵۲
- خلاصه مباحث فصل..... ۲۵۴

فصل دوم: دفاع ناقد از نظریه عدم استقلال وجود کلی و مسائل

مرتبط با آن ۲۵۷

مبحث اول: دفاع ناقد از نظریه عدم استقلال وجود کلی از افرادش ۲۵۷

گفتار اول: پاسخ ناقد به اشکالات نظریه عدم استقلال ۲۵۷

الف) پاسخ به اشکال مصادره ۲۵۷

ب) پاسخ به اشکال انقسام شیء به نقیضین ۲۵۸

ج) پاسخ به اشکال انقسام طبیعت «وجود» به نقیضین ۲۵۹

د) پاسخ به اشکال عدم لزوم ارتفاع نقیضین به خاطر اتصاف طبیعت «وجود»

به ضرورت ۲۶۱

ه) پاسخ به اشکال اعمیت «وجود» از «وجود واجب» ۲۶۲

گفتار دوم: پاسخ ناقد به اشکالات نظریه عینیت کلی و افرادش به عینیت محضه ۲۶۴

الف) پاسخ نسبی ۲۶۴

ب) پاسخ حلی ۲۶۵

مبحث دوم: دفاع ناقد از تشکیکی بودن ذات کلی طبیعی و فردش ۲۶۶

گفتار اول: پاسخ ناقد به دلیل تشکیکی بودن عینیت کلی طبیعی و فردش ۲۶۶

الف) مقدمه اول: علیت تحلیلی و علیت نامحلی ۲۶۷

ب) مقدمه دوم: اقسام قیاس و اقسام برهان ۲۶۸

گفتار دوم: پاسخ ناقد به استشهاد به کلام ابن سینا برای تشکیکی بودن عینیت

طبیعت و فرد و استقلالش از فرد ۲۷۵

گفتار سوم: پاسخ ناقد به مصادره و احتمال تشکیکی بودن عینیت کلی و فردش

در دلیل نفی وحدت شخصیه ۲۷۹

گفتار چهارم: پاسخ ناقد به اشکال تناقض در فرض معلولیت افراد وجودی طبیعت

«وجود» و عدم معلولیت اعدام ۲۸۰

خلاصه مباحث فصل ۲۸۲

فصل سوم: پاسخ به دفاعیات ناقد درباره وحدت وجود و ارتباط آن با

وجود کلی ۲۸۳

مبحث اول: پاسخ به نکات اصلی مباحث ناقد..... ۲۸۳

گفتار اول: معتبر بودن نفی تقید، در حقیقت کلی مستقل از افراد، نه نفی قید یا

نفی وصف..... ۲۸۳

گفتار دوم: بطلان تقسیم وجود، حتی به وجود ضروری و وجود لاضروری..... ۲۸۹

الف) لزوم درستی وحدت وجود، در فرض بطلان انقسام وجود به

ضروری الوجود و لاضروری الوجود..... ۲۸۹

ب) دخالت نداشتن قدر مشترک بین اعم و اخص، در اخصیت اخص..... ۲۹۰

گفتار سوم: استدلال بر اینکه لازمه کلی طبیعی، مقید او نیست، به لزوم خلف..... ۲۹۱

گفتار چهارم: اشکالات سه گانه امتناع وجود لایشرط مستقل از اقسام..... ۲۹۲

ستار پنجم: پاسخ به دیدگاه های ناقد درباره عینیت محضه کلی طبیعی و فرد..... ۲۹۴

الف) تأیید آمیز بودن نظریه عینیت محضه کلی طبیعی و فرد..... ۲۹۴

ب) پاسخ به اشکال حلی..... ۲۹۴

ج) پاسخ به اشکال نقی..... ۲۹۵

د) تبیین یا تساوی نسبت بین هر دو مفهوم..... ۲۹۶

گفتار ششم: ملازمت نظریه علیت تحلیل با درستی وحدت و وجوب ذاتی

طبیعت «وجود»..... ۳۰۱

گفتار هفتم: پاسخ به استشهاد به کلام صدر «متألهیر» بر بطلان تحلیل..... ۳۰۳

مبحث دوم: پاسخ به بیانات ناقد در نحوه اتحاد کلی و فرد در دیدگاه ابن سینا..... ۳۰۴

گفتار اول: پاسخ به بیانات ناقد در مورد سخنان ابن سینا در نحوه وجود کلی..... ۳۰۴

الف) سخنان ابن سینا در تعلیقات در مورد مجرد بودن حقایق کلیه..... ۳۰۶

ب) تأیید مجرد عقلی بودن کلیات در نزد ابن سینا با کلام فخر رازی..... ۳۰۸

گفتار دوم: پاسخ به بیانات ناقد در تحکیم استدلال بر امتناع وحدت شخصیه..... ۳۰۹

گفتار سوم: استدلال بر عدم تحقق وجودات محدود..... ۳۱۱

گفتار چهارم: پاسخ به بیانات ناقد در تحکیم استدلال بر امتناع وحدت شخصیه..... ۳۱۴

گفتار پنجم: پاسخ به بیانات ناقد در نفی تشکیک برای تحکیم استدلال بر امتناع

وحدت شخصیه..... ۳۱۵

گفتار ششم: پاسخ به اشکالات ناقد بر وقوع علیت در اعدام در فرض وقوعش در	
وجودات.....	۳۱۶
خلاصه مباحث فصل.....	۳۱۸
فصل چهارم: دفاعیات مجدد ناقد از دیدگاه‌های خود درباره وحدت	
وجود و وجود کلی.....	۳۱۹
بحث اول: دفاعیات ناقد از دیدگاه خود در نحوه وجود لا بشرط.....	۳۱۹
گفتار اول: دفاع از نظریه وقوع ارتفاع تقيضين در وجود لا بشرط.....	۳۱۹
الف) مقام ثبوت و مقام اثبات.....	۳۱۹
ب) تعارض مقام ثبوت مفاد قضایا در عين وحدت وجود.....	۳۲۲
گفتار دوم: پاسخ ناقد به اشکالات انقسام وجود لا بشرط، به ضروری الوجود و	
لا ضروری الوجود.....	۳۲۶
الف) مقامات تسييم.....	۳۳۰
۱. ثبوت.....	۳۳۰
۲. اثبات ذهنی.....	۳۳۰
۳. اثبات لفظی.....	۳۳۱
ب) حد وسط بودن تجلی، بين وجود و عدم.....	۳۳۴
ج) اشعری بودن تفکر عرفا درباره صفات حق.....	۳۳۸
گفتار سوم: پاسخ ناقد به معیار اخصیت اخص.....	۳۴۰
مبحث دوم: دفاعیات ناقد از عدم استقلال طبیعت کلی وجود در اقسام.....	۳۴۶
گفتار اول: پاسخ ناقد به ادله تحکیم وجود لا بشرط مستقل از اقسام.....	۳۴۶
الف) سؤال از معنی مقام لا اسم و رسم له.....	۳۴۷
ب) خلاصه اشکالات و جواب درباره استقلال کلی از افرادش.....	۳۵۲
گفتار دوم: پاسخ ناقد به لزوم تناقض در حقیقت لا بشرطی عين فرد.....	۳۵۶
الف) معنی لا بشرط بودن طبیعت کلی.....	۳۵۶
ب) ملازمت نفی صفات حق از مرتبه ذات حق با ارتفاع تقيضين.....	۳۶۱
ج) درستی یا نادرستی قاعدة «لا بشرط تجتمع مع الف شرط».....	۳۶۶

گفتار سوم: پاسخ‌های نقضی و حلی ناقد به ادله امتناع عینیت محض حقیقت

لابشرط با فردش ۳۶۸

گفتار چهارم: پاسخ ناقد به وابستگی نسبت عموم و خصوص به کثرت ۳۷۰

گفتار پنجم: پاسخ ناقد به برهان امتناع تحقق نسبت عموم و خصوص ۳۷۵

الف) پاسخ ناقد به برهان اول ۳۷۵

ب) پاسخ ناقد به برهان دوم ۳۷۷

خلاصه مباحث فصل ۳۸۲

بخش چهارم: برهان سوم وحدت شخصی وجود بر مبنای اصالت وجود ۳۸۵

فصل اول: تقریر برهان و حل اشکالات وارده بر آن ۳۸۷

مبحث اول: تبیین مقدمات برهان ۳۸۷

گفتار اول: اثبات صغری ۳۸۷

گفتار دوم: اثبات کبری ۳۸۸

الف) تقریر اول ۳۸۸

ب) تقریر دوم ۳۸۸

مبحث دوم: اشکال‌های ناقد به برهان سوم وحدت شخصی وجود بر مبنای

اصالت وجود ۳۸۹

گفتار اول: اشکال بر برهان، بر مبنای محدود بودن وجود ۳۸۹

گفتار دوم: اشکال به صغری به نامفیدبودنش یا ناتمام بودن دلیلش ۳۹۰

گفتار سوم: اشکال بر برهان به عدم تکرار حد وسط در مقدمات آن ۳۹۵

الف) مقدمه اول ۳۹۷

ب) مقدمه دوم ۳۹۸

ج) مقدمه سوم ۳۹۹

مبحث سوم: پاسخ به اشکال‌های ناقد به برهان سوم وحدت وجود ۴۱۲

گفتار اول: توضیحات لازم در تبیین مقدمات برهان ۴۱۲

الف) بیان اول ۴۱۲

۴۱۳	 (ب) بیان دوم
۴۱۳	 گفتار دوم: پاسخ به اشکالات ناقد به اصل برهان سوم با قطع نظر از مقدماتش
۴۱۳	 (الف) پاسخ به اشکال محدودیت وجودات
۴۱۵	 ۱. ادله نقلی بر عدم جواز اعتماد بر حسیات در امور عقلی
۴۱۶	 ۲. ادله عقلی بر عدم جواز اعتماد بر حسیات در امور عقلی
۴۱۷	 (ب) برهان بر استحاله وجود محدود
	 گفتار سوم: پاسخ به اشکال ناتمام بودن دلیل صغراً در صورتی که گزاره خارجی به
۴۱۸	 باشد
۴۱۹	 (الف) بیان اول بر موجودیت موجود بالذات در خارج
۴۲۰	 ۱. ردّ فرض بودن گزاره خارجی برای گزاره حقیقیه
۴۲۴	 ۲. محذور تناقض چیست؟ گزاره‌ها، مفردات یا متن واقع
۴۳۰	 (ب) برهان بر موجد بودن موجود بالذات در خارج
۴۳۲	 (ج) برهان سوم بر وجود موجود بالذات در خارج
۴۳۷	 (د) برهان چهارم بر وجود موجود بالذات در خارج
۴۳۷	 (ه) برهان پنجم بر موجودیت موجود بالذات در خارج
	 گفتار چهارم: امکان اثبات موجودیت موجود بالذات با برهان‌های صدیقین و
۴۴۰	 وجودی
۴۴۰	 (الف) تقریر برهان محقق اصفهانی بر وجود واجب بالذات
۴۴۳	 (ب) تقریر برهان آنسلم بر وجود واجب بالذات
۴۴۴	 (ج) عدم وابستگی برهان‌های صدیقین به قبول وجودهای معرود
	 (د) تقریر برهان صدیقین صدر المتألهین بر وجود واجب بدون اتکا به وجودات
۴۴۷	 امکانی
۴۵۳	 (ه) اثبات یگانگی حقیقت «وجود» با تکیه بر صرافت آن
	 (و) تقریر اولین برهان صدیقین محقق سبزواری بر وجود واجب، بدون اتکا به
۴۵۴	 وجودات امکانی
	 (ز) تقریر دومین برهان صدیقین محقق سبزواری بر وجود واجب، بدون اتکا

- ۴۵۷..... به وجودات امکانی
- ۴۵۸..... (ج) امکان اثبات موجودیت موجود بالذات با اثبات وجود خدا از راه معدومات
- ۴۶۰..... گفتار پنجم: پاسخ به اشکال نامفید بودن صغرا در صورتی که گزاره حقیقه باشد
- ۴۶۰..... الف) چستی قضایای حقیقه
۱. بطلان ارجاع گزاره حقیقه به شرطیه‌ای که مقدمش موجودیت موضوع باشد..... ۴۶۱
۲. برهانی دیگر بر بطلان ارجاع حقیقه به شرطیه‌ای که مقدمش موجودیت موضوع باشد..... ۴۶۲
۳. سازگاری حمل لوازم بر ماهیت معدوم با قاعده فرعیت..... ۴۶۵
- ب) بان مرجع درست گزاره حقیقه در فرض رجوع به شرطیه..... ۴۶۹
- ج) اشکال دیگر رجوع حقیقه به شرطیه‌ای که مفاد مقدمش موجودیت فرد است..... ۴۷۲
- گفتار ششم: پاسخ به اشکالات ناقد بر کبرای برهان سوم وحدت وجود..... ۴۸۲
- الف) امتناع سلب وجود از موجود بالذات به امتناع ذاتی نه وقوعی..... ۴۸۲
- ب) وجوب ذاتی هر موجود بالذات، حتی اگر سلب وجود از آن امتناع وقوعی داشته باشد..... ۴۸۵
- ج) تام بودن برهان سوم در اثبات سرور زلی وجود..... ۴۸۹
- د) مجازیت موجودیت ماسوی الله از آن به جهت موی ایشان هستند..... ۴۹۰
- خلاصه مباحث فصل..... ۴۹۳
- فصل دوم: دفاعیات ناقد از اشکالات برهان سوم وحدت وجود... ۴۹۵**
- مبحث اول: موجودیت موجودات محدود..... ۴۹۵
- گفتار اول: دفاع ناقد از موجودیت موجودات محدود با تمسک به تمنی و غم..... ۴۹۵
- الف) پاسخ ناقد به اشکال بی اعتباری تمسک به حس در اثبات موجودات محدود..... ۴۹۷
- ب) پاسخ ناقد به تمسک به ادله نقلی بر معتبر نبودن حکم حس..... ۴۹۹
۱. پاسخ ناقد به تمسک به دعای رجبیه در عدم اعتبار حکم حس... ۵۰۲

۲. پاسخ ناقد به تمسک به شعر منسوب به امیرالمؤمنین در عدم اعتبار	۵۰۴
حکم حس	۵۰۴
ج) پاسخ ناقد به تمسک به امتناع خلأ، بر بی‌اعتباری حکم حس	۵۰۵
۱. پاسخ ناقد به لزوم تتالی آیات در صورت تماس دو جسم	۵۱۲
۲. پاسخ ناقد به اشکال اتصال اجسام	۵۱۲
ه) پاسخ ناقد به استدلال بر استحاله وجود محدود	۵۱۳
مقتار دوم: پاسخ ناقد به براهین پنج‌گانه تحقق خارجی موجود بالذات بدون	
تمسک به وجود محدود	۵۲۴
الف) پاسخ ناقد به برهان اول تحقق خارجی موجود بالذات	۵۲۴
ب) ادامه پاسخ به برهان اول و تکمیل آن	۵۲۶
امضاء واجب وجودی عنوانی از مصداق بالذات هر مفهوم	۵۲۹
ج) پاسخ ناقد به برهان دوم تحقق خارجی موجود بالذات	۵۳۷
د) پاسخ ناقد به برهان سوم تحقق خارجی موجود بالذات	۵۴۲
ه) پاسخ ناقد به برهان چهارم تحقق خارجی موجود بالذات	۵۴۷
و) پاسخ ناقد به برهان پنجم تحقق خارجی موجود بالذات	۵۵۱
مبحث دوم: نقد اثبات تحقق خارجی موجود بالذات بدون تمسک به وجود	
محدود	۵۵۷
مقتار اول: پاسخ ناقد به ادله تحقق خارجی موجود بالذات از طریق اثبات واجب	۵۵۷
الف) پاسخ ناقد به دلیل تحقق خارجی موجود بالذات از طریق اثبات واجب	۵۵۸
اقسام قضیه به حسب موضوع	۵۵۸
ب) پاسخ ناقد به دلیل تحقق خارجی موجود بالذات از طریق برهان آنسلم	۵۶۶
مقتار دوم: پاسخ ناقد به امتناع سلوک از معلول به علت	۵۶۸
الف) اقوال در سلوک از معلول به علت	۵۶۸
ب) تقریر ناقد از اشکال برهان انئی	۵۷۰
خاتمه مطاف	۵۷۵

خلاصه مباحث فصل..... ۵۷۵

کتابنامه..... ۵۷۷

فهرست آیات..... ۵۸۳

فهرست روایات..... ۵۸۵

فهرست اشعار..... ۵۸۷

نمایه..... ۵۸۹

نمایه وضعی..... ۵۹۳

پیشگفتار

در پرتو روزی انقلاب شکوهمند اسلامی ایران، بار دیگر دین و معرفت دینی به‌ویژه تالیف تعالیه اسلامی، به عنوان فکر و فرهنگ مرفعی و نجات‌بخش آدمی، در عرصه حیات انسان معاصر ظاهر شد. تجدید حیات تعالیم وحیانی و ارزش‌های اسلامی، از سویی سبب بیداری و خودباوری ملت‌های مسلمان و احیای روح ستیزه در آنان شد و از دیگر سو باعث نمایان‌تر شدن سست‌پایگی مسلک‌های رستگاری بشری و نظام‌های مبتنی بر آنها شد.

بایستگی تحقیقات دقیق و منسجم، نظر به پیرامونی و نوآوری درباره زیرساخت‌های اندیشه دینی و نظامات اجتماعی مبتنی بر آن و ضرورت پرداخت علمی و روزآمد به حوادث واقعه فکری، به فراخور شرایط کنونی و درخور این رستخیز عظیم و نیز لزوم آسیب‌شناسی در حوزه فرهنگ ملی و باورداشت‌های رایج دینی به منظور عرضه صحیح و دفاع معقول از اندیشه دینی و زدودن پیرایه‌های موهوم و موهون از ساحت قدسی دین و تبیین و عرضه صحیح و دفاع معقول از اندیشه دینی و صیانت از هویت فرهنگی و سلامت فکری اقشار تحصیل‌کرده و نسل جوان کشور، تأسیس نهاد علمی پژوهشی و آموزشی، دانشگاهی و حوزوی محض و کارآمدی را فرض می‌نمود.

بر این اساس «پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی» به عنوان یک نهاد

علمی - فکری حسب الامر و بر اساس نظر رهبر فرهیخته انقلاب اسلامی
آیت الله العظمی خامنه‌ای (مد ظله العالی) و با تلاش فراوان حجت الاسلام
والمسلمین علی اکبر رشاد در سال ۱۳۷۳ تأسیس شد.

این پژوهشگاه دارای شخصیتی حقوقی، مستقل و در حکم نهاد عمومی و
غیردولتی و غیرانتفاعی است که در قالب چهار پژوهشکده حکمت و
دین پژوهی، نظام‌های اسلامی، فرهنگ و مطالعات اجتماعی و دانشنامه‌نگاری
دینی و همچنین مرکز پژوهش‌های جوان فعالیت می‌کند.

پژوهشکده حکمت و دین پژوهی، که مشتمل بر شش گروه علمی با
عنوان‌های «فلسفه»، «معرفت‌شناسی»، «قرآن‌پژوهی»، «کلام و دین‌پژوهی»،
«عرفان» و «معارف دین» است، برای تحقق هدف‌های زیر فعالیت می‌کند:

۱. بازپژوهی و بازریایی حکمت و کلام و معارف اسلامی؛
۲. تبیین و ساماندهی مسائل و مباحث زیرساختی اندیشه دینی؛
۳. ایجاد بستر مناسب برای تعاون و ریایی و بالندگی اندیشه دینی؛
۴. پاسخ به شبهه‌های القایی در سمرو عقاید و کلام اسلامی؛
۵. نقد مکتب‌ها و دیدگاه‌های مازر - حوزه زیرساخت‌های اندیشه
دینی.

در راستای تحقق هدف‌های فوق، هر یک از گروه‌ها، پس از تهیه
عنوان‌های مطالعاتی اساسی و اولویت‌گذاری و تهیه پیش‌طرح و تصویب آن در
شورای علمی گروه، آن را به اعضای هیئت علمی خود یا مستان عرصه
دین‌پژوهی واگذار نموده، با نظارت بر روند اجرای تحقیق و تأیید نهایی، برای
دسترسی عموم دانش‌پژوهان حوزه دین‌پژوهی، آن را به چاپ و نشر
می‌رسانند.

مسئله وحدت یا کثرت وجود از جمله مسائل مبنایی حکمت اسلامی است
که در طول تاریخ بسته به قول به وحدت یا کثرت وجود، موجب تکوین
مکتب فلسفی خاصی شده است؛ مثلاً وجود از منظر حکمت مشاء، متکثر
است؛ از این‌رو موضوع فلسفه برای آنها حقایقی متکثر و متباین است که وجه

جامع ذاتی مشترکی بین آنها نمی‌توان یافت.

در فلسفه اشراقی نیز وجود، متکثر و متباین بود، ولی تباین آن فقط به دو حقیقت نور و ظلمت منحصر بود؛ بنابراین فلسفه‌ای که آنها برای چنین موضوع متکثری با چنین تکثری ساختند، از فلسفه‌های دیگر متمایز بود.

بر اساس برخی نگره‌های عرفانی، حقیقت «وجود» هیچ‌گونه کثرتی در خودش ندارد، بلکه اگر کثرتی هست به ظهورات و تجلیات این حقیقت از هر جهت متکثر مربوط است. از این‌رو فلسفه دیگری شکل می‌گیرد.

بر اساس حکمت متعالیه، موضوع فلسفه، حقیقتی یک‌گونه و واقعی یگانه با مراتب متعدد بود، و ابداً فلسفه‌ای متناسب با چنین موضوعی که به صورت تشکیکی واحد و متکثر است، شکل گرفت و مکتب جدیدی در فلسفه به ظهور رسید.

بنابراین ضروری است که به صورت و کثرت وجود به طور مناسبی تبیین شود. این کتاب که بر اساس فرایند پژوهشی پژوهشگاه و در راستای اهداف پژوهشکده حکمت و دین‌پژوهی در گنجینه فلسفه تألیف شده است، متکفل بحث در این خصوص است که بر اساس مناظره دو استاد برجسته فلسفه و حکمت اسلامی، یعنی حجج اسلام آقایان غلامرضا فلاسی و حسین عشاقی تحریر شده است. این مناظره‌ها از مورخ ۱۳۸۱/۷/۳ الی ۱۳۸۱/۴/۱ و در طی ۵۹ جلسه در مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی (ره) قم برگزار شد. در این میان، طرفین مناظره هر کدام در صدد است مدعای خویش را با استدلال‌های منطقی و عقلانی، نفی و اثبات کند.

کتاب به جز متن مناظره، شامل یک مقدمه تفصیلی است که نگارش آن و همچنین ساختار منظم آن، حاصل فعالیت عالمانه محقق ارجمند جناب حجت‌الاسلام والمسلمین حسین عشاقی است. استاد عشاقی از استادان مبرز فلسفه و عرفان اسلامی است که در زمینه حکمت اسلامی تألیفات متعددی دارد. از جمله آثار ایشان به این موارد می‌توان اشاره کرد: کتاب‌های *وعایة الحکمة فی شرح نهایة الحکمة*، *برهان‌های صدیقین*، *مواقع الخلل فی قواعد العلل*

و همچنین مقالات «حکم‌ناپذیری وجود»، «برهان‌های عدمی» و «باور به خدا شرط باور به گزاره ایجابی». ایشان هم‌اکنون عضو هیئت عملی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی است.

در پایان، از همه اعضای شورای علمی گروه فلسفه و ارزیابان، جناب حجت‌الاسلام آقای عسکری سلیمانی امیری و جناب آقای دکتر سیدمحمد نظامی و همچنین مؤلف گرامی که با سعه صدر در تولید و بالندگی اثر تلاش کردند و سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی که مسئولیت آماده‌سازی، انتشار و توزیع آن را بر عهده دارد، قدردانی نموده، از استادان و صاحب‌نظران درخواست می‌شود تا با ارسال نظرها و پیشنهادهای سازنده خویش، ما را یاری نمایند.

گروه فلسفه

پژوهشکده حکمت و دین‌پژوهی

■ مقدمه ■

الف) درباره کتاب و اختار آن

کتابی که با مجموعه مقالات وحدت وجود» و تحت عنوان «کثرت یا وحدت وجود» در پیوستن است، به جز مقدمه تفصیلی آن، حاصل مناظره‌هایی است که بین این صاحب سخن عشاقی و فاضل گرامی حجت‌الاسلام والمسلمین آقای غلامرضا فیاضی، در دوران ارزیابی برخی از براهین مسئله «وحدت شخصی وجود» و به پیشنهاد هیئت داوران دانشجویان کارشناسی ارشد مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی برقرار شد. - نسات این مناظره‌ها از تاریخ ۱۳۸۱/۷/۳ شروع و تا تاریخ ۱۳۸۴/۴/۱ به صورت هفتگی (جز ایام تعطیل) در طی ۵۹ جلسه تقریباً دوساعته در مؤسسه برگزار شد. - پژوهشی امام خمینی قم برقرار بود. نکات قابل توجهی که در مورد این کتاب لازم است نظر خوانندگان محترم را بدان معطوف کنم، عبارت‌اند از:

۱. کتاب شامل یک مقدمه تفصیلی، یک تمهید مربوط به مفهومی مفهوم‌شناسی و چهار بخش است که مقدمه تفصیلی آن جزو مجموعه مناظره‌ها نیست، بلکه اینجانب آن را به مجموعه مناظره‌ها افزودم تا به صورت گذرا به مباحث مقدماتی و دیدگاه‌های مهم درباره وحدت یا کثرت وجود و نقاط ضعف و قوت این دیدگاه‌ها اشاره‌ای شده باشد.

۲. تمهید مربوط به مبحث مفهوم‌شناسی و چهار بخش آن، همه مناظره‌هایی است که بین طرفین ادامه داشته است. سخنان جناب آقای فیاضی با عنوان «ف»

و سخنان اینجانب با عنوان «ع» نشانه‌گذاری شده است و سؤال‌هایی که احیاناً از ناحیه افراد حاضر در مجلس مناظره طرح شده، با عنوان «افراد کلاس» معین شده است.

در بخش اول کتاب، برهان ابوحامد محمد ترکه اصفهانی، و در بخش دوم و سوم، برهان صائن‌الدین ترکه، و در بخش چهارم، برهان قیصری بر وحدت شخصی «وجود» مورد بحث و مناظره قرار گرفته است. بخش دوم و سوم گرچه همه بحث‌هایش به یک برهان مربوط است، ولی به دلیل انبوهی مطالب مورد بحث در این برهان، قسمتی که راجع به رابطه وحدت وجود و نحوه وجود کلمه بود، بدون اینکه ساختار مناظره دگرگون شود، به بخش سوم اختصاص داده شد.

هر بخش شامل فصل‌هایی است که برای اینکه خوانندگان محترم بتوانند به اجمال مباحث فصل‌ها دسترسی داشته باشند، خلاصه مباحث آن فصل را در پایان هر فصل اضافه کرده‌ام.

در مباحث این چهار بخش، اینجانب حامی وحدت وجود و تمامیت برهان‌های مورد بحث آن بودم و جناب آقای فیاضی ناقد آنها، و بر همین مبنا در عنوان‌هایی که برای ساختار کتاب و فصل‌بندی آن تنظیم شده، از جناب آقای فیاضی با عنوان «ناقد» نام برده شده است.

۳. مطالب مورد بحث در جلسات مناظره، همگی از طرف مؤسسه امام خمینی فیلم‌برداری می‌شد و همه در آرشیو مؤسسه موجود است. سپس نوارهای ضبط‌شده با تلاش درخور قدردانی فاضل گرامی به حساب آقای گیلان‌پور که از دانش‌آموختگان فلسفه و عرفان مؤسسه امام خمینی و از شاگردان جناب آقای فیاضی هستند، مکتوب گردید و سپس برای بازنگری به اینجانب واگذار شد. در بازنگری، برای تنقیح بیشتر عبارات گفتاری و درعین حال رعایت امانت‌داری و از قلم‌نیافتن مطالب مورد توجه طرفین، اینجانب افزون بر مطالب مکتوب‌شده توسط آقای گیلان‌پور، به یادداشت‌هایی که خود از جلسات داشتم و نیز به یادداشت‌هایی که دوست گرامی فاضل فهم

جناب آقای بهادران که در تمامی جلسات حضور مستمر داشتند و مباحث را با دقت بالایی پیگیری می‌کردند، مراجعه کردم و چیزهایی را که در مباحث، طرح شده بود و احياناً در مکتوب شدن نوارها و در ویراستاری عبارات مغفول مانده بود یا عباراتی ناگویا داشت با رعایت امانت، تصحیح و تکمیل کردم. مخصوصاً سعی من این بود که از مطالب جناب آقا فیاضی هیچ نکته‌ای جا نماند؛ برای نمونه، در طول مناظره‌ها، جناب آقای فیاضی خلاصهٔ نقدهایشان را به زبان عربی با ساختاری شکل و در قالب‌های منطقی طرح می‌کردند که این بخش از سخنان ایشان، به دلیل اینکه جوهرهٔ آرای ایشان بود، بدون هیچ تصرفی عیناً در کتاب آورده شده است؛ منتها چون اصل این کتاب به زبان فارسی است، در بابی که مناظره‌ها، فقط به همین عبارات عربی اکتفا می‌شد و مجدداً به زبان فارسی تکرار نمی‌شد، این عبارات در متن کتاب آورده شده است؛ ولی آنجایی که از زبان عربی، مطالب به زبان فارسی نیز تکرار می‌گردید، عبارات عربی ایشان پارقی انتقال داده شده است؛ همچنین نسبت به سایر مطالب ایشان نهایت سعی شد مطالب به حسب محتوایی کامل ارائه شود و هیچ نقصانی در آن رخ ندهد، گرچه ما ادعا نداریم که در تبدیل این مناظرهٔ گفتاری به متن نوشتاری خطای سهوی رخ داده باشد؛ از این رو پس از پایان یافتن بازنگری اینجانب، برای اطمینان بیشتر، نسخهٔ بازنگری شده به ایشان تحویل داده شد تا اگر احياناً چیزی کم و زیاد شده باشد، پیگیری شود، است، توسط ایشان یادآوری و تصحیح گردد، ولی متأسفانه با اینکه برای این مهم، چند سالی منتظر ماندیم، ایشان به هر دلیل، به ملاحظه و بررسی آن نوقت نشدند؛ از این رو اینجانب بعد از تأیوس شدن از اقدام ایشان، در پاییز سال ۱۳۹۰ در یکی از جلسات مجمع عالی حکمت، از ایشان برای چاپ، کسب اجازه کردم و ایشان با چاپ آن به همان صورت موافقت کردند.

۴. تقسیم‌بندی و عنوان‌گذاری بخش‌های مختلف و تلخیص مباحث هر فصل توسط اینجانب اضافه شده است. در مورد پاورقی‌ها نیز باید عرض کنم، پاورقی‌هایی که در پایشان علامتی ذکر نشده، توسط اینجانب اضافه شده است،